

Н. М. АХТИРСЬКА

ПСИХОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуті психологічні фактори, що впливають на процес судового пізнання.

Ключові слова: *судова реформа, психологія судової діяльності, конфліктність, резонансність справи.*

Рассмотрены психологические факторы, влияющие на процесс судебного познания.

Ключевые слова: *судебная реформа, психология судебной деятельности, конфликтность, резонансность дела.*

Article considers psychologic factors which work on the process of legal perception.

Key words: *judicial reform, psychologic of judicial activity, proneness to conflict, resonant case.*

У межах реформування судової системи здійснюється динамічна зміна законодавчого забезпечення правосуддя, вдосконалюється система суддівського самоврядування, втілюється в життя ідея підготовки кандидатів на посаду судді. Однак комплексний підхід до підвищення якості судових рішень потребує не лише законодавчого забезпечення, але й змістовного наповнення процесу розгляду справи в суді з точки зору формування тактичних прийомів судового слідства. Чинне законодавство передбачає строки, в рамках яких здійснюється та чи інша процесуальна діяльність, обставини, які підлягають встановленню, процесуальні права й обов'язки учасників процесу. Лише чітке дотримання матриці доведення за її формою не завжди сприяє меті правосуддя, таке рішення є «загальним», а його аналіз не свідчить про «розоб'єктування» підсудного, тобто про дослідження саме цієї особи як людини, не лише з точки зору можливості притягнення її до кримінальної відповідальності (вік, осудність тощо), а з точки зору призначення їй покарання, яке вимірюється не лише допустимими рамками санкції статті, а й мірою індивідуальної достатності.

Нормами законів визначається не методологія, а загальний напрям судового пізнання. Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав і свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права, визначає систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування і встановлює систему та загальний порядок забезпечення діяльності судів, і регулює інші питання судоустрою і статусу суддів. Судову владу реалізують професійні судді й, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні шляхом здійснення правосуддя у межах відповідних судових процедур¹.

Ст. 1 Кримінально-процесуального кодексу України вказує на те, що призначенням його є визначення порядку провадження у кримінальних справах». Ст. 286 Кримінального кодексу України передбачає, що суд встановлює особу підсудного, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і день народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші потрібні дані, що стосуються його особи. Наведене свідчить про те, що такі загальні поняття як «система», «порядок», «засади», «рамки» зумовлюють потребу подальшого дослідження та розробки рекомендацій, тактичних прийомів щодо встановлення обставин спра-

ви, які сприяли би всебічності, повноті й об'єктивності.

А. Ф. Коні визначав, що «завдання кримінального судочинства полягають в дослідженні злочинного діяння та в справедливому застосуванні до людини, визнаної винною, караючого закону»². При цьому він застерігав від сліпого слідування правилам, оскільки «якими б хорошими не були правила діяльності, вони можуть втратити свою силу та значення в недосвідчених, грубих або несумлінних руках. Чим більше відтінків у своєму практичному застосуванні дозволяють ці правила, чим глибше стосуються вони особи, тим більш важливим інтересам суспільного життя вони служать»³. Отже, вдосконалення судочинства потребує розробки тактики судового пізнання, в основі якої базовими визнаються психологічні знання.

Питання судової психології розроблювалися такими вченими, як А.В. Дулов, Ю.В. Чуфаровський, В.Л. Васильєв, Б.З. Зельдович, однак, як свідчить практика, правосуддя не завжди зважувало на рекомендації вчених. На думку А.Ф. Коні, суддя, постановляючи вирок, може помилятися, однак, якщо він прагне бути дійсно суддею, а не представником свавілля в ту чи іншу сторону, він мусить обґрунтовувати своє рішення на тому, що в даному випадку вважає логічно немінучим і морально обов'язковим. Іншу позицію судді, наприклад, обов'язкове призначення покарання у вигляді позбавлення волі попри всі докази, він пояснює психологічним налаштуванням судді, його усталеним власним переконанням, що інколи є ознакою професійної деформації». Оскільки «гріх полягає в диявольській впертості, з якою людина один раз розчарувавшись у будь-чому, не бажає бути переконаною в іншому. Видатний юрист люструє проблему незастосування напрацьованої науки практикою словами Лютера: «Я дізнався про цей гріх (впертості практики) лише коли став вченим доктором»⁴.

З приводу необхідності формування окремої тактики судового слідства, розробки особливостей судової психології точаться наукові суперечки, оскільки одні вчені вважають за достатнє використання тактичних рекомендацій, створених для досудового слідства, інші, з урахуванням сучасних нових парадигм верховенства права та судового контролю за обмеженням конституційних прав громадян, наполягають на відмінності судової тактики. Так, А.В. Дулов стверджував, що «психологічна структура судової діяльності складається ... з тих же компонентів, що й подібна структура попереднього розслідування, але поєднання цих компонентів має інший взаємозв'язок. Якщо на попередньому слідстві основною є пізнавальна діяльність, то в суді основю, визначальним компонентом є конструктивна діяльність. Саме суд має вирішити справу, по суті – це його основна та виключна функція»⁵.

Особливістю пізнавальної діяльності в суді, перш за все, виступає та обставина, що суду за результатами судового слідства пропонується певна версія злочинної події, яка мотивується й обґрунтовується доказами, що містяться в обвинувальному висновку. Як свідчить практика, вплив запропонованої моделі (версії) злочинної події інколи превалює в позиції суду, трапляються випадки, коли вирок не містить критичної оцінки зібраних доказів, що демонструє відсутність всебічного їх дослідження. Вирок у частині мотивування навіть буває ідентичним обвинувальному висновку (точніше, його копією). Такі випадки А.Ф. Коні визначав як «лінь розуму». «Ця лінь розуму, що відмовляється проникати в глибину речей і пробивати собі дорогу серед протиріч, особливо небажана у зв'язку з тим, що у справі суду достовірність напрацьовується з правдоподібності та домя-

гається послідовним усуненням сумнівів, що виникають»⁶.

Варто відмітити ще один фактор, який ускладнює процес пізнання судом – час, що значно віддаляє опосередковане дослідження подій через показання учасників процесу. На думку чеських процесуалістів А. Белоглавека та Р. Хотової, це пояснюється тим, що «свідок дає показання про те, що він бачив, але не зовсім зрозумів. Експерт свідчить про те, що йому зрозуміло (або в крайньому випадку, має бути зрозумілим), однак чого він на власні очі не бачив. Суд дає (з фактичної точки зору) оцінку тому, чого ніколи не бачив особисто і в чому, як правило, зовсім не розбирається)»⁷. На нашу думку, опосередкованість одержання інформації унеможливорює емоційний вплив на суд, що дозволяє аналізувати лише факти без чуттєвого забарвлення.

Враховується у психологічній характеристиці процесу судового пізнання коефіцієнт інтенсивності надходження інформації, так звана «щільність інформаційного забезпечення процесу». Суддя в порівнянні з слідчим одержує в досить короткий проміжок часу суперечливу інформацію щодо події злочину. Високий рівень інформаційного впливу на свідомість має бути професійно проаналізований суддею, який зобов'язаний у визначений строк поставити правовий діагноз ситуації та постановити рішення у справі.

Фактори, які впливають на пізнавальні процеси в суді по-різному визначаються практиками та науковцями. Наприклад, А.В. Дулов виділяє наступні:

1. Повнота та детальність збору необхідної інформації для побудови моделі події, що відбулася на стадії досудового слідства.

Суд має отримати лише потрібну інформацію, а це значною мірою залежить від результативності досудового слідства. Ретельність збору інформації, повнота перевірки всіх наявних версій повинна здійснюватися на досудовому слідстві для того, щоб максимально полегшити виключно складну пізнавальну діяльність суду. Для повного здійснення пізнавальної діяльності, для відкриття всіх взаємозв'язків суду важливо знати не тільки факти, встановлені на попередньому слідстві, але й умови, за яких ці факти були виявлені, а також дії, які при цьому виконувалися.

2. Повнота вивчення матеріалів попереднього слідства та наявність плану перевірки цих матеріалів у суді. Для суду важливо не лише вивчити в деталях матеріали досудового слідства, але й висунути інші можливі версії, пояснення, взаємозв'язок фактів, які не були враховані досудовим слідством або були визнані такими, що не заслуговують на увагу. Тільки шляхом виявлення сумнівів, їх перевірки та усунення суд може встановити істину.

3. Достатня психічна активність при здійсненні пізнавальної діяльності. Це виражається у стані готовності до діяльності, установці суддів на сприйняття, аналіз, синтез всієї інформації, яка буде надходити в судовому засіданні. Стан готовності зумовлює максимальну концентрацію процесів мислення на обставинах, фактах даної справи.

4. Зовнішні умови здійснення судом пізнавальної діяльності. Вони здатні суттєво впливати на пізнавальну діяльність: можуть полегшити або навпаки – ускладнити її.

5. Повнота та правильність дослідження джерел повідомлень про факти. Пізнавальна діяльність суду скерована на вивчення не лише фактів, але й джерел цих фактів.

6. Повнота і правильність використання судом пізнавальної діяльності всіх

інших учасників судового розгляду справи. Пізнання в суді здійснюється з максимальним розкриттям всіх суперечностей процесу, які реалізуються не тільки шляхом поступового руху самого складу суду від незнання до знання, від сумнівів до переконань, але й в різному відношенні до цього процесу з боку учасників судового розгляду справи.

7. Повнота використання колегіальності при здійсненні пізнавальної діяльності. Обмін суддів думками сприяє уточненню плану дослідження доказів, взаємно доповнює сприйняття, допомагає побудові у кожного з них точної та повної уявної (ідеальної) моделі події. Результат пізнавальної діяльності залежить від ступеню активності кожного члена колегії суддів, від повноти використання колегіальності.

8. Стадійність (послідовність) здійснення пізнавальної діяльності⁸.

Як свідчить судова практика здійснення пізнавальних процесів судом здійснюється у складних умовах зовнішнього впливу. Так, Рада суддів України з приводу загрози втручання у здійснення правосуддя на своєму засіданні від 6 липня 2011 р., проаналізувавши ситуацію, пов'язану з розглядом у Печерському районному суді м. Києва кримінальних справ за обвинуваченням колишніх вищих посадових осіб держави у зловживаннях посадовим становищем та інших злочинах, відповідно до п.5 та п. 6 ст. 122 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», затвердила звернення до громадян України, органів державної влади, юридичних і фізичних осіб, засобів масової інформації про загрозу втручання у здійснення правосуддя з боку окремих політичних сил.

У зверненні йдеться про те, що українське суспільство збурене подіями навколо розгляду кримінальних справ за обвинуваченням колишніх вищих посадових осіб держави у скоєнні низки посадових злочинів. Судові засідання у справі відбуваються в умовах неприхованого тиску на суд, нагнітання істерії та прямих особистих образ суддів і працівників суду. Атмосферу неповаги та приниження суду виразно передають трансляції по телебаченню із зали судових засідань, нескінченні інтерв'ю політиків, які прагнуть популярності на шкоду справедливості, наживаючи на цьому політичний капітал. Окремі учасники процесу часто ведуть себе непрофесійно, перетворюючи судові засідання в піар-акцію, компенсуючи відсутність правової позиції обвинуваченнями в упередженості.

Доносячи до громадян занепокоєність суддівського корпусу, Рада суддів України констатувала, що суспільство дезорієнтоване щодо дійсних обставин розгляду справи та вимог процесуального закону. При цьому було зроблене застереження щодо використання права всупереч його призначенню від подвійних стандартів. Це аргументувалося тим, що суддів на справу, за законом, визначає комп'ютерна програма, і всі претензії потрібно адресувати закону, який приймали політики, або комп'ютеру, який діє за закладеними в нього алгоритмами.

Рада суддів України звернула увагу на те, що незалежність судів потрібна не суддям, а суспільству. «Процес очищення буває болісним, але пройти його необхідно. Часи подвійних стандартів відходять у минуле, як відходять у минуле і носії цієї моралі. Саме тому і чиниться неприхований тиск на суди, які перестали бути ручними. І тому ми закликаємо всіх не бути байдужими, стати на захист моралі, права в ім'я майбутнього»⁹.

Подібні спроби впливу на суд мали місце в історії правосуддя. Так, як зазначав Л. Смирнов (екс-голова Верховного Суду СРСР), в одній справі про вбивство журналісти були обурені тим, що розгляд її відбувався у спокійній, діловій, вдумливій обстановці. «Де ваш гнів, товариші судді? Де Ваша громадянська тен-

денціозність?», – обурено запитував репортер. Він пропонував для ліквідації спокійної обстановки в суді такі міри, як ставити гроб з тілом вбитого перед лавою підсудних, і патетично резюмував: «Нехай дивляться вони, ті, хто підняв руку на людину, нехай дивляться на вчинене ними. Нехай запам'ятовують. Нехай корчаться від кошмару в перервах між засіданнями суду, в тюремній камері. І тоді б судовій колегії не довелося так напружено розбиратися з показаннями свідків та самих підсудних»¹⁰.

Для того, щоб суд міг винести правильний вирок, він повинен повноцінно здійснювати свою пізнавальну діяльність, а це можливо лише в спокійній обстановці, яка створює умови для аналізу та синтезу всіх обставин в їхній сукупності¹¹. Досить обережно треба ставитися до формування суспільної думки. Оскільки це може впливати на прийняття рішення як позитивно, так і негативно. Однак намагання усунути зовнішній вплив іноді призводять до порушення основних прав учасників процесу. Так, в одному з проєктів КПК України передбачалася заборона адвокату давати публічні інтерв'ю про невинуватість свого підзахисного до постановлення вироку. Така позиція законодавців була піддана справедливій критиці та призвела до зняття цієї норми з обговорення.

Психологія судової діяльності – це елемент процесу судового слідства, змістом якого є умови з'ясування обставин справи. Суттєве значення для формування умов мають світоглядні принципи судді, які відповідають у даний час розумінню права і справедливості суспільства. Психологія обвинувальної позиції прокурора полягає в доведенні встановлених досудовим слідством обставин справи без ухилу «вважати підсудного гіршим, ніж він є», а психологія промови адвоката формується мистецтвом довести невинуватість, а не формуванням у суду уявлення про те, що підзахисний є «кращим» (він має бути невинуватим або його становище визначається меншим ступенем провини). На думку П.П. Пороховщикова, «характеристика повинна бути неупередженою у промові прокурора, та стриманою – у адвоката»¹².

На нашу думку, психологія судового пізнання – це умови судового слідства, що є комплексом взаємопоеднаних і взаємообумовлених дій, мотивів, вчинків, створених учасниками кримінального судочинства та зацікавленими особами поза процесом. Вони характеризуються наявністю сприятливих, конфліктних (різновекторних) або гостро конфліктних ситуацій. За наявності ознаки резонансності, що негативно впливає на безстороннє дослідження обставин справи, виникає небезпека збільшення амплітуди коливань у ступені правосудності рішення.